

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN QURULUŞU VƏ FORMALAŞDIRILMASININ MÜHÜM PROBLEMLƏRİ

S.Y.YUSİFOVA, dissertant.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əhalinin pul gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər mühüm yerlərdən birini tutur. İqtisadiyyatın transformasiya prosesində bu münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Əhalinin ümumi gəlirlərinin əsas hissəsini pul gəlirləri təşkil edir.

İqtisadiyyatın quruluşunda baş verən dəyişikliklər nəticəsində əhalinin pul gəlirləri səviyyəsi quruluşu və istifadəsi ilə bağlı mühüm meyllər formalaşmışdır. Makroiqtisadi baxımdan bu dəyişikliklərin öyrənilməsi olduqca zəruridir. Əhalinin pul gəlirlərinin formalaşması, onun səviyyəsi və quruluşu məsələləri dövlətin sosial siyasətinin mühüm hissəsidir. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində əhalinin maddi rifah səviyyəsini yüksəltmək mühüm məsələlərdən biridir. Ki, bu da əhalinin pul gəlirləri, onların həcmi, dinamikası və quruluşu ilə birbaşa bağlıdır. Bu göstəricilər dövlətin iqtisadi sahədə yeritdiyi siyasət nəticələrində öz əksini tapır və iqtisadi sistemin səmərəliliyinin müəyyən edici kimi çıxış edir.

Sosial xarakterli bir çox xidmətlər əvvəllər əhaliyə dövlət bölüşdürülməsi yolu ilə təqdim edilirdisə, indii onlar bazar iqtisadiyyatı xarakteri daşıyır. Bununla əlaqədar son istehlak üçün məsrəflərin artırılması hətta istehlak qiymətlərinin artırılması, yüksəlməsi, pulsuz sosial xidmətlərinin həcmi ciddi ixtisar oldunduğundan istehlakın faktiki artmaması ilə nəticələnə bilər. Sosial sektordakı xidmətlərin çoxunun mənzil-kommunal təsərrüfatını və sərnişin nəqliyyatı da daxil olmaqla, onların pulu və ya pulsuz həyata keçirilməsi nisbətləri dəyişmişdir. Əhalinin pul gəlirləri, xərcləri və yığılmış balans ümumi regional məhsulun elə bir hissəsini göstərir ki, hansı ki, əhalinin pul gəliri formasında verilir. Onun köməkliyi ilə real və nominal gəlirlərin və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti müəyyənləşdirilir. Planlaşdırmanın əsas üsulu normativ üsuldur. Bu üsulun istifadəsi zamanı əhalinin real ödəmə qabiliyyəti tələbləri, yeyinti ərzaqlarının əsas növlərinin istehlakının məqsədyönlü normativləri, qeyri-ərzəq məhsullarının, sosial normativlər və dövlət tərəfindən hər hansı bir dövr üçün qərar edilmiş xidmətlərə qoyulmuş standartlar, xüsusən əhalinin zəif müdafiə olunan təbəqələri üçün nəzərdə tutulur. Bu adətən, malların elmi-əsaslanmış istehlak normalarına və ailələri mədəni-məişət və təsərrüfat təyinatlı uzun müddətli istifadə olunan əşyalarla təmin edilməsi, istehlak büdcəsinə, minimum istehlakçı zənbili, minimum əmək haqqı, minimum qocalığa görə təqaüd, mənfəətin differensasiya səviyyəsinin, həmçinin fəaliyyətin müxtəlif sahələrində belə zamanətli normativlərin nəzər mexanizmidir. Gəlirin balans hissəsində əhalinin bütün nominal pul gəlirləri göstərilir (əməyin gəliri, pensiyalar, müvazinətlər, tələbə təqaüdü və pul şəklində olan başqa sosial transfertlər, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından gələn gəlirlər, dividendlər şəklində sahib-

karlıqdan gələn gəlirlər, əmanətdən gələn gəlirlər, dövlət və başqa qiymətli kağızlara görə gəlir ödəmələri, həmçinin sığorta ödəmələri və başqa daxil olmalar). Bu halda bütün nəgd və nəgd olmayan köçürmələr üzrə bütün pul daxil olmaları nəzərə alınır, həmçinin əhaliyə pul şəklində sosial transfertlər hesaba bina onların payına düşən ərzaq və xidmətlərin qiymətləri.

Balansın mənfəət hissəsi əhalinin pul gəlirlərinin ümumi cəmi barədə informasiya verir, onların alınma mənbələri ilə strukturlarını həmçinin dinamikasını analiz etməyə imkan verir. Bundan əlavə, balans məlumatları əhalinin gəlir səviyyəsinin bölüşdürülməsi, əhalinin pul gəlirləri alıcılıq qabiliyyətinin planlaşdırılmasında yoxsulluq səviyyəsinin və sərhədlərinin öyrənilməsində, və başqa iqtisadi hesablamalarının aparılmasında istifadə olunur. Balansın məsrəf hissəsi malların alınmasına və xidmətlərin ödənişinə çəkilən xərclərdən, əhali tərəfindən ödənilən mütləq ödəmə və paylarından, dövlət və ya başqa qiymətli kağızların əldə edilməsindən, daşınmaz əmlakın alınmasından, xarici valyutanın alınmasından ibarətdir.

Pul gəlirlərinə uyğun olaraq, əhalinin mallara və xidmətlərə olan tələbatları hesablanır.

İstehlak həcmi göstəriciləri, pərakəndə mal dövriyyəsi və əhalinin pullu xidmət həcmi onların pul mənfəətləri, məsrəfləri və qənaətləri nəzərdə tutulmuş məhsullara və xidmətlərə ödəmə qabiliyyəti tələbatına uyğun gəlirli məhsuldir. Balansın işlənilib hazırlanmasında əhalinin vəsaitlərini investisiyaları cəlb olunması imkanlarını üzə çıxarmaq lazımdır.

Pul mənfəətləri, məsrəflərinin və qənaətlərinin balansı həmçinin qrup əhali (fəhlələr, qulluqçular, və kənd təsərrüfatı işçiləri) üçün tətbiq olunur və bu qrupların real gəlirlərini və alıcılıq fondlarının hesablanması və proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunur. Əməyin ödəniş-müəyyən vaxt və ya göstərilən xidmətlərə görə müntəzəm alınan mükafatdır. Buraya həmçinin illik məzuniyyət bayram günlərinin və əmək məccəlləsinə uyğun və kollektiv əmək müqavilələri ilə ödənilən ödənişlərdə daxildir. Əhalinin pul gəlirləri haqqında olan fikirlərə, müəssisə, təşkilat, qurumlar tərəfindən hesablanmış, işlənmiş və işlənilməmiş vaxta görə pul və məhsul şəklində əmək ödənişlərinin bütün növlərini, əlavə pul ödəmələri ilə həvəsləndirmə, təminatların verilməsi iş rejimi və şəriti ilə bağlı mükafatlar və birdəfəlik həvəsləndirici ödəmələr, həmçinin yeyinti məhsulları yaşayış, yanacaq xərclərini ödəmək daxil edilir.

Əmək haqqı fondu (ƏHF) müəssisə və təşkilatlarda işçilərə hesablanmış müstəqil zəhmət haqqı fondudur. Əmək haqqı fonduna təşkilatlar tərəfindən işlənmiş və işlənilməmiş günlərə görə pul və məhsul şəklində hesablanmış ödəmə məbləğləri daxildir, həmçinin həvəsləndiri-

ci əlavə pul vermələr, iş stajını nəzərə alan əlavələr, mükafatlara, maddi yardımlar, ailə vəziyyəti ilə bağlı ayrı-ayrı işçilərə ödənilən yardımları çıxmaq şərti ilə səhmlər almaq üçün pulsuz verilən səhmlərin və imtiyazların qiyməti, yeməyə, yaşamağa və yanacağa olan ödəmələr daxildir. ƏHF-na işçilərin müalicəsinə, istirahətinə, gediş-gəlişinə, sosial xarakterli sosial imtiyazlar və təminatlar daxil deyil.

Hərbi qulluqçularını pul təminatı. Yerli büdcə vəsaitindən əsas və əlavə hesablamalar şəklində əhalinin pul gəlirləri şəklində daxildir.

Sosial transfertlər. Transfertlər-gəlir və sərvətlərin bölüşdürülməsini xarakterizə edən göstəricidir.

Pul gəlirlərinin sosial transfert balansı hissəsinə pensiyalar, yardımlar tələbə təqaüdləri, sığorta ödəmələri, əlillərə və ziyan çəkən vətəndaşlara məsrəflərin ödənilməsi daxildir.

Qocalıq təqaüdləri. Bu hissəyə federal və yerli büdcədən, təqaüd fondu büdcəsindən və qeyri dövlət təqaüd fondları vəsaitləri əhali tərəfindən alınan bütün növ təqaüdlər daxildir.

Pensiya fondu büdcəsindən qocalığa görə təqaüd, əlilliyə görə, sosial təqaüdlər, əmək qabiliyyətli şəxslərə xidmət etdikləri üçün pensiyalar ödənilir.

Balans planında bütün sadalanan təqaüd və müvazirətlərinin cəmi mərkəzi və yerli büdcənin, sosial sığorta fondunun büdcəsinin təqaüd fondunun, qeyri-dövlət təqaüd fondlarının, Dövlət məşğulluq fondunun, miqrasiya xidmətinin peşə büdcələrinin verdikləri müqavilələri məlumatlara əsasən təyin olunur. Tələbə təqaüdləri. Bu maddəyə bütün növ tələbə təqaüdləri! ali və orta ixtisas məktəbləri, texniki-peşə məktəbləri və kursları təkmilləşdirmə institutlarının tələbələri və aspirantlarının məbləğlərinin planlaşdırılan kassa dövriyyəsinin hesabının əsasında aparılır:

Sığorta ödəmələri. Əvvəlki dövrlərin hesabından irəli gələrək planlaşdırılır. Əmlakın sığortası, sərnişinlərin sığortalanması, öz istəyi ilə şəxsi, mülki sığortalanma və.s. aid edilir.

Başqa gəlirlər. Bu maddəyə-müəssisə və təşkilatlardan fəhlə və qulluqsulara verilən mənfəət, əmək ödənişini və sosial xarakterli ödəmələr çıxmaq şərti ilə yerdə qalan hissələr daxil edilir.

Əhalinin sahibkarlıqdan gələn gəlirləri o cümlədən, dividendlər, əmanət faizləri, dövlət və digər qiymətli kağızlara ödənilən gəlir.

Kənd təsərrüfatı məhsulunun satışından daxil olmaları.

Maliyyə sistemindən daxil olmaları, o cümlədən vətəndaşlara şəxsi yaşayış evlərinin tikilməsi və başqa məqsədlər üçün verilmiş borcların, kəsirlərin dəyişdirilməsi.

İndiki zamanda belə gəlirlərin müstəqil qiymətinin ölçüsünü həyata keçirmək olduqca çətinidir. Bu ilk növbədə doğru informasiyanın olmaması ilə bağlıdır.

Qarışıq gəlirlərin həcmi qalıq üsulu ilə təyin olunur. Əhalinin gəlirinin ümumi məbləğindən maddəli fəhlələrin zəhmət haqqlarının, təqaüdləri, müavinətləri, tələbə təqaüdlərini, maliyyə sistemindən daxil olmaları, xarici valyuta satışından gələn gəlirlərini çıxmaq ilə.

Kommersiya strukturlarından və fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin gəlirlərinin müstəqil qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün rəsmi hesabdən göstərilən əlavə, vətəndaşlarını gəlirləri, ev təsərrüfatları büdcəsinin statistikası, onların realizasiyasından gələn təqribi gəlirin ölçüsünün qiymətlərindən asılıdır.

Əhalinin pul məsrəfləri və qənaətləri. Malların alınması və xidmətlərinin ödənilməsindən asılıdır. Əhali tərəfindən mal alınması bütün kanallarla realizasiya olunan pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcmnin ölçüsü ilə təyin edilir, həmçinin fiziki şəxslər tərəfindən, nəgd və qeyri-nəgd hesabla müəssisə və təşkilatlarının təsis etdiyi miqdarı daxil etməkdir.

Rəpərakəndə mal dövriyyəsi dedikdə əhaliyə istehlak mallarını nəgd hesabla satışı başa düşülür. Əhalinin real pul gəlirləri-əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən vacib göstəricilərdən biridir. O, əhali tərəfindən müəyyən dövr üçün alınmış bütün gəlirlərin cəmi, vacib ödəmələri çıxmaq və uyğun dövr üçün istehlak qiymətləri indeksini nəzərə almaqla təhlil edilir. Əhalinin müxtəlif qruplarının real gəlirləri qiymətlərin deflyasiya indeksini nəzərə almaqla təyin olunmalıdır. İnflyasiya göstərici kimi on iki aylıq dövr üçün istehlak qiymətləri indeksindən istifadə olunur ki, bu da tipik şəhər ailə təsərrüfatının istehlak zənbilinin təşkil edən mal və xidmətlərin nəzərə alır.

Əhali qrupları üzrə pul gəlirlərinin məsrəflərinin və qənaətlərinin balansı əhalinin alınacaq vasitələri mənbələrinə görə qruplaşması (paylanması) vacib məsələdir. Daxil olan pulun miqdarı qədər əhalinin məsrəfləri azalır o cümlədən dövlət və kommersiya ticarətindən bazarlarda əmtəələrin alışına (lazım olan hallarda xidmətlərin ödənişi). Pullar ərazidən çıxarıldıqda əhalinin məsrəfləri ayrı-ayrı maddələrlə uyğun olaraq artır.

Beləliklə, ictimai qruplar üzrə balans tərkibi dedikdə əhalinin müəyyən bələdiyyə daxilindən dövlət və kommersiya ticarətində, bazarlarda məsrəfləri nəzərə alınır bu alış-verişin (məsrəflərin) harada (verilən bazarın ərazisində-respublika, vilayət və ya başqa regionlarda) həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq.

Maddə, qarışıq, ərzaq bazarlarında ticarətlə məşğul fiziki şəxslər tərəfindən. Bütün pulu xidmətlərinin növbəti əhalidən alınan və müəssisə tərəfindən. Bütün pulu xidmətlərinin növləri əhalidən alınan və müəssisə tərəfindən ödənilən xidmətlərin qiymətinə daxil olan əlavə ödəmələr vasitəsi kimi əks olunur.

Əhaliyə pullu xidmətlərin növlər üzrə həcmnin planlaşdıranda hər hansı xidmətlərin təbii şəkildə inkişafının göstəriciləri istifadə olunmalıdır, həmçinin xidmətlərin tarifləri, qiymətləri və digər hər hansı sahəyə xas olan spesifik göstəricilərdir.

Gəlirlərin məsrəfləri və qənaətləri və ya qənaətlərin və məsrəflərin gəliri ötür keçməsi əhalinin pul gəlirlərinin, məsrəflərinin, qənaətlərinin balansının yekun maddələridir. Ümumilikdə bu maddələr əhalinin pul qalıqlarının çoxalmasını və ya azalmasını xarakterizə edir.

Gəlirlərin məsrəfləri və qənaətləri ötür keçməsi əhalinin qalıq pullarının artımını əks etdirdiyi kimi, həm də hər hansı bələdiyyə təşkilatın daxilində pulların məsrəflərini də əks etdirir, bu həmçinin verilmiş əraziyə gətirilən

pulların məbləği qalıq pulların artımını ötür keçəndə də əhalinin pullarının qalığının artımı əks etdirir.

Pulların gətirilməsi və çıxarılması əhalinin yerdəyişməsi ilə bağlıdır. (xidməti məzuniyyətlər, iş yerinin dəyişdirilməsi, istirahət və müalicəyə getmək, kənd əhalisinin bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsullarını satmaq məqsədilə getmələri mal alma məqsədi ilə gediş-gəlişlər və s.).

Bunlarla bərabər başqa regionlardan bu regiona gələnlərin də məsrəfləri nəzərə alınmır. Bir sıra maddələrlə gəlirlərin məsrəfləri və qənaətləri ali qrupları arasında bölünməsinə əvvəlcə əhali qruplarının birinin gəliri və məsrəfi təyin olunur, başqa qrupa Aid edilən məbləğ isə bütün əhalinin birinci qrup əhalinin gəlirlərinin (məsrəflərin və qənaətlərinin) arasındakı fərq kimi hesablanır.

İstər sosializm, istərsə də bazar sistemində əhalinin gəlirlərinin əsas mənbəyini əmək haqqı təşkil edir. Lakin xüsusi mülkiyyətə məhdudiyyət qoymayan bazar və ya qarışıq iqtisadi sisteminin bərqərar olduğu ölkələrdə ev təsərrüfatları əmək haqqı ilə yanaşı mülkiyyətçi olduqları istehsal amillərindən də yetərincə gəlir əldə edirlər.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni mülkiyyət formalarının yaranması və inkişaf prosesi gedir. Bu son dövrlərdə daha çox özünü biruzə verir. Yaranmaqda olan mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi öz növbəsində əhali gəlirlərinin formalaşmasının yeni mənbələrini meydana çıxarır. Bu zaman gəlirlərin əmələ gəlmə mənbələrində və strukturunda nəzərə cərpacaq dəyişikliklər baş verir.

Yeni iqtisadi sistemdə əhali mənbələri qorunub və saxlanılır, həm də yeni gəlir mənbələri yaranır. Bir tərəfdən xüsusi mülkiyyətin bərqərar olması, digər tərəfdən isə azad sahibkarlıq fəaliyyətinin və qiymətli kağızlar bazarının formalaşması nəticəsində gəlirlərin dünya praktikasında xarakterik olan mənbələr üzrə formalaşmasını təmin edir. Əhalinin pul gəlirləri təkrar istehsal prosesində mühüm yerlərdən birini tutur və o ÜDM-nun dəyərini əsas hissəsi formasında çıxış edir. Deməli, onların dinamika bütün mənbələrdə ÜDM-nun təkrar istehsalı ilə qarşılıqlı əlaqədədir. İqtisadiyyatın quruluşunda baş verən dəyişikliklər nəticəsində əhalinin pul gəlirinin səviyyəsi, quruluşu və istifadəsi ilə bağlı mühüm meyillər formalaşır.

Makroiqtisadi baxımdan və dəyişikliklərin öyrənilməsi olduqca zəruridir. Əhalinin pul gəlirlərinin formalaşması, onun səviyyəsi və quruluşu məsələləri dövlətin sosial siyasətinin mühüm hissəsidir. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi əhalinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəltməkdir ki, bu da əhalinin pul gəlirləri, onların həcmi, dinamika və quruluşu ilə birbaşa bağlıdır.

Bu göstəricilər dövlətin iqtisadi sahədə yeritdiyi siyasət nəticələrində öz əksini tapır və iqtisadi sistemin səmərəliliyinin müəyyən etdiricisi kimi çıxış edir.

Yeni iqtisadi sistemin keçidlə əlaqədar mənbələrin (qiymətli kağızlardan, sahibkarlıq fəaliyyətindən, valyuta dəyişdirilməsindən, vasitələrindən və s. sahələrdən gələn gəlirlər) yaranması yekunda bu kimi gəlirlərin xüsusi çə-

kisini artırmaqla əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisinin azalmasına gətirib çıxarar.

Bir çox dünya ölkələri kimi Azərbaycan özünün iqtisadi resurslarından tam və səmərəli istifadə etməklə və təndəşlərin yüksək və layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsindən cəhd edir. Əlbəttə ki, bu olduqca çətin və ziddiyyətli bir məsələdir. Amma Azərbaycan dövləti vətəndaşların və gələcək nəsillərin azad, sərbəst və firavan həyat sürməsi üçün geniş miqyaslı və əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirir. İqtisadi islahatların həyata kerilməsi ilə bağlı olaraq ölkə əhalisinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikaşında xeyli müsbət meyillər müşahidə olunmağa başlanmışdır.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq pul gəlirləri ÜDM-un əhalinin istehlakına və yığıma yönəldilən hissəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Bu əhali ilə dövlət əhali ilə iqtisadi subyektivlər əhali qruplarının özü habelə cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı münasibətlərdir. Bu münasibətlərin məzmununu cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu, istehsal edilmiş məhsul və istehsal amillərinə mülkiyyət münasibətlərini müəyyən edir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq mülkiyyət münasibətlərini islahatı əhalinin pul gəlirlərinin formalaşması bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar münasibətlərin məzmununu dəyişməsinə şərtləndirmişdir. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, mülkiyyətdən gəlirlər, dividendlər, icarə gəlirləri, xarici valyutaların satışından gəlirlər və s. kimi əhalinin gəlirlərini yeni formaları yaranmışdır. Əhalinin pul gəlirlərinin istifadəsinin quruluşunda da dəyişikliklər baş vermişdir.

Əhalinin gəlirləri həyat səviyyəsinin mühüm sosial-iqtisadi göstəricisidir. Cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri onun maddi vəziyyətinin davranış motivini əmək fəaliyyətinə marağını şərtləndirir. Əhalinin gəlir göstəricilərinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar iqtisadi və sosial prosesləri eyni zamanda əks etdirir. Ölkədə statistika xidmətinin təkmilləşdirilib beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qaydalara uyğunlaşdırılması əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin də bu istiqamətdə formalaşdırılmasını tələb edir.

Məlumdur ki, əhalinin pul gəlirlərinin mühüm tərkib hissələrindən birinin əmək haqqı təşkil edir. Düzdür, Azərbaycanda əmək haqqı əhalinin gəlirlərinin aparıcı hissəsini təşkil etməsə də bu göstəricinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür və ən başlıcası onun artırılmasının real iqtisadi əsası formalaşır.

Təcrübə göstərir ki, müxtəlif iqtisadi vasitələrlə "səmərəli" tələbi stimullaşdırılıb daha yüksək iqtisadi artıma nail olmaq mümkündür. Məlumdur ki, istehlak tələbinin dinamikaşını ilk növbədə gəlirlərin dinamikaşını müəyyən edir. Odur ki, dövlət bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrin təcrübəsində tətbiq edilən fəal gəlir siyasəti həyata keçirməklə milli gəlirin bölgüsündə əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artırılmasını iqtisadi siyasətinin istiqamətlərindən hesab etməlidir.